

SINTAKTIK ALOQA TURLARI

Kurbanova Rohatoy

Samarqand davlat chet tillar instituti 4-kurs talabasi

kurbanovarohatoy2@gmail.com

+998913148131

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek tilida sintaktik aloqa tushunchasi, uning til tizimidagi o‘rni hamda asosiy turlari ilmiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida sintaktik aloqaning nazariy asoslari, so‘z birikmalari va gap tarkibida namoyon bo‘lish xususiyatlari ko‘rib chiqiladi. Xususan, moslashuv, boshqaruv va bitishuv kabi sintaktik aloqa turlarining grammatik hamda semantik jihatlarini misollar asosida izohlanadi. Shuningdek, sintaktik aloqalarning nutqning mazmunini aniqligi va grammatik to‘g‘riligini ta’minlashdagi ahamiyati yoritiladi. Tadqiqot natijalari sintaksis tizimining muhim jihatlarini ochib berishga hamda o‘zbek tilidagi grammatik munosabatlarni chuqurroq o‘rganishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: sintaksis, sintaktik aloqa, so‘z birikmasi, grammatik munosabat, moslashuv, boshqaruv, bitishuv.

KIRISH

Til tizimida sintaksis darajasi nutqning mantiqiy va grammatik jihatdan tashkil topishini ta’minlovchi muhim bosqich hisoblanadi. Aynan sintaksis orqali so‘zlar o‘zaro bog‘lanib, so‘z birikmalari va gaplar hosil qiladi. Bu jarayonda so‘zlar o‘rtasidagi grammatik va mazmuniy munosabatlar sintaktik aloqa orqali yuzaga keladi. Sintaktik aloqa turlari tilning tuzilishi, gap qurilishi hamda nutqning mazmunan aniq va ravon ifodalanishini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Shuning uchun ham sintaktik aloqalarni o‘rganish zamonaviy tilshunoslikning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Sintaktik aloqa til birliklari o‘rtasidagi grammatik munosabatlarni ifodalovchi vosita sifatida so‘zlarning gap tarkibida qanday tartibda joylashishi, qanday grammatik shakllar orqali bog‘lanishi va ular orasidagi semantik munosabatlarni aniqlashga xizmat qiladi. O‘zbek tilshunosligida sintaktik aloqa masalasi ko‘plab olimlar tomonidan tadqiq qilingan bo‘lib, unda boshqaruv, moslashuv, bitishuv kabi aloqa turlarining nazariy va amaliy jihatlarini keng yoritilgan. Ushbu aloqalar so‘z birikmalarining tuzilishi va gapning sintaktik tuzilishini tushunishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Bugungi kunda tilshunoslikda sintaktik aloqalarni o‘rganish nafaqat grammatik tuzilmani aniqlash, balki nutq jarayonida birliklarning o‘zaro funksional va semantik munosabatlarini ham tahlil qilish imkonini beradi.

Bu esa tilning ichki qonuniyatlarini chuqurroq anglash hamda nutqning kommunikativ xususiyatlarini yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Sintaktik aloqa masalasi tilshunoslikda muhim nazariy yo‘nalishlardan biri sifatida ko‘plab olimlar tomonidan o‘rganilgan. Til birliklari o‘rtasidagi grammatik munosabatlarni aniqlash, ularning tuzilishi va funksional xususiyatlarini tahlil qilish sintaksis nazariyasining asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Shu sababli sintaktik aloqalar muammosi umumiy tilshunoslik hamda o‘zbek tilshunosligida keng ilmiy tadqiqotlar obyekti bo‘lib kelmoqda. O‘zbek tilshunosligida sintaktik aloqa va so‘z birikmalarining nazariy asoslari A. G‘ulomov, M. Asqarova, N. Mahmudov, A. Nurmonov kabi olimlarning ilmiy ishlanmalarida batafsil yoritilgan. A. G‘ulomov va M. Asqarova o‘z tadqiqotlarida so‘z birikmalarining grammatik tuzilishi hamda so‘zlar o‘rtasidagi bog‘lanish turlarini tahlil qilib, o‘zbek tilida sintaktik aloqa asosan moslashuv, boshqaruv va bitishuv kabi turlar orqali amalga oshirishini ta’kidlaydilar⁶⁴. Ushbu tadqiqotlar sintaksis tizimini ilmiy jihatdan tushunishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

N. Mahmudov va A. Nurmonovlarning ilmiy ishlarida esa sintaktik aloqaning nafaqat grammatik, balki semantik va funksional jihatlari ham o‘rganilgan. Ular sintaktik aloqani gap tarkibidagi birliklarning o‘zaro mantiqiy va grammatik bog‘lanishini ta’minlovchi muhim vosita sifatida izohlaydilar⁶⁵. Bu yondashuv sintaksisni faqat grammatik qurilish sifatida emas, balki nutq jarayonida ma’no hosil qiluvchi tizim sifatida ham talqin qilish imkonini beradi. Shuningdek, zamonaviy tilshunoslikda sintaktik aloqalar kommunikativ va funksional yondashuv asosida ham tadqiq qilinmoqda. Masalan, Sh. Rahmatullayev o‘z ishlarida o‘zbek tilidagi sintaktik munosabatlarni izohlashda semantik va kontekstual omillarning ham muhim rol o‘ynashini ta’kidlaydi⁶⁶. Bu esa sintaktik aloqalarni o‘rganishda nafaqat grammatik shakllar, balki nutq jarayonidagi ma’no va kommunikativ vazifalarni ham hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda sintaktik aloqa turlarini o‘rganishda bir necha ilmiy metodlardan foydalanildi. Avvalo, tavsifiy (deskriptiv) metod yordamida sintaktik aloqalarning nazariy xususiyatlari ilmiy manbalar asosida tahlil qilindi. Shuningdek, tahlil va sintez metodlari orqali o‘zbek tilidagi so‘z birikmalari va gaplarda uchraydigan moslashuv, boshqaruv hamda bitishuv kabi sintaktik aloqa turlarining grammatik xususiyatlari aniqlab berildi. Misollarni tahlil qilish jarayonida kontekstual va qiyosiy metodlardan ham foydalanilib, sintaktik

⁶⁴ G‘ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis. – Toshkent: O‘qituvchi, 1987

⁶⁵ Mahmudov N., Nurmonov A. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. – Toshkent: Fan, 1995

⁶⁶ Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Universitet, 2006

birliklarning o'zaro munosabatlari hamda ularning nutqdagi funksional ahamiyati yoritildi. Mazkur metodlar tadqiqot mavzusini ilmiy asosda yoritish hamda sintaktik aloqa turlarining til tizimidagi o'rnini aniqlashga xizmat qildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Til tizimida sintaktik aloqa so'zlarning o'zaro grammatik va semantik jihatdan bog'lanishini ta'minlovchi muhim hodisa hisoblanadi. Sintaktik aloqa orqali so'zlar o'zaro munosabatga kirishib, so'z birikmalari va gaplar hosil qiladi. Bu jarayon tilning sintaktik tizimini shakllantiradi hamda nutqning mantiqiy va grammatik jihatdan to'g'ri tashkil etilishiga xizmat qiladi. Tilshunoslikda sintaktik aloqa deganda gap yoki so'z birikmasi tarkibidagi birliklarning grammatik shakllar, yordamchi vositalar yoki tartib orqali o'zaro bog'lanishi tushuniladi⁶⁷. O'zbek tilida sintaktik aloqa asosan so'z birikmalari doirasida namoyon bo'ladi. So'z birikmasi kamida ikki mustaqil so'zning grammatik jihatdan bog'lanishidan hosil bo'lib, ulardan biri hokim, ikkinchisi esa tobe komponent vazifasini bajaradi. Hokim so'z tobe so'zning grammatik shaklini yoki semantik yo'nalishini belgilab beradi. Masalan, yangi kitob, tez yugurdi, kitobni o'qidi kabi birikmalarda so'zlar o'zaro turli sintaktik vositalar orqali bog'langan⁶⁸. Tilshunoslikda sintaktik aloqaning bir necha asosiy turlari mavjud bo'lib, o'zbek tilida ular odatda moslashuv, boshqaruv va bitishuv kabi turlarga ajratiladi. Ushbu tasnif o'zbek sintaksisi tadqiqotlarida keng qo'llanib, grammatik munosabatlarni aniqlashda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi⁶⁹.

Moslashuv sintaktik aloqaning shunday turiki, unda hokim va tobe so'zlar grammatik jihatdan bir-biriga mos keladi. Bu holatda so'zlar shaxs, son yoki egalik shakllari orqali o'zaro uyg'unlashadi. Masalan, mening kitobim, bizning uyimiz, uning fikri kabi birikmalarda egalik affikslari orqali moslashuv yuzaga keladi. Bu turdagi aloqa asosan egalik munosabatlarini ifodalovchi birikmalarda keng uchraydi⁷⁰. Moslashuv orqali so'zlar o'rtasidagi grammatik bog'lanish yanada aniq va tizimli shaklga ega bo'ladi.

Boshqaruv sintaktik aloqaning muhim turlaridan biri bo'lib, bunda hokim so'z tobe so'zning ma'lum grammatik shaklda kelishini talab qiladi. Ya'ni hokim so'zning grammatik xususiyatlari tobe so'zning kelishik yoki boshqa shakllarini belgilaydi. Masalan, kitobni o'qimoq, do'stiga yordam bermoq, maktabga bormoq kabi birikmalarda fe'l hokim so'z bo'lib, tobe so'zning kelishik shaklini belgilaydi⁷¹. Boshqaruv sintaktik aloqa turida fe'llar muhim rol o'ynaydi, chunki ular gap tarkibidagi boshqa so'zlarning grammatik shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi.

⁶⁷ G'ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. – Toshkent: O'qituvchi, 1987

⁶⁸ Mahmudov N., Nurmonov A. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. – Toshkent: Fan, 1995

⁶⁹ Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Universitet, 2006

⁷⁰ Nurmonov A. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. – Toshkent: Fan, 2001

⁷¹ Mahmudov N. O'zbek tilining sintaktik qurilishi. – Toshkent: Fan, 2007

Bitishuv esa sintaktik aloqaning shunday turiki, bunda so‘zlar o‘rtasidagi bog‘lanish maxsus grammatik ko‘rsatkichlarsiz, asosan so‘z tartibi va ma‘no orqali yuzaga keladi. Masalan, tez yugurdi, katta uy, yaxshi odam kabi birikmalarda so‘zlar qo‘shimchalarsiz, ya‘ni grammatik vositalarsiz o‘zaro bog‘langan⁷². Bitishuv turidagi aloqa ko‘pincha sifat, ravish va boshqa aniqlovchi birliklar ishtirokida uchraydi.

Sintaktik aloqa turlari gap tuzilishini shakllantirishda ham muhim ahamiyatga ega. Gap tarkibidagi ega, kesim, to‘ldiruvchi, aniqlovchi va hol kabi bo‘laklar o‘zaro turli sintaktik aloqalar orqali bog‘lanadi. Masalan, Talaba kitobni diqqat bilan o‘qidi gapida kitobni so‘zi kesim bilan boshqaruv aloqasi orqali bog‘langan bo‘lsa, diqqat bilan birikmasi hol vazifasida kelib, kesim bilan semantik va sintaktik bog‘lanishni hosil qiladi⁷³. Bu jarayon gapning mazmunini aniq va izchil ifodalashga yordam beradi. Zamonaviy tilshunoslikda sintaktik aloqalarni o‘rganish faqat grammatik tuzilmani aniqlash bilangina cheklanmaydi. Tadqiqotchilar sintaktik munosabatlarning semantik va kommunikativ xususiyatlarini ham tahlil qilmoqdalar. Chunki sintaktik aloqa nutq jarayonida ma‘no hosil qilish va axborotni uzatishda muhim rol o‘ynaydi. Shu sababli sintaktik aloqalar nafaqat grammatik birlik sifatida, balki nutqning kommunikativ tuzilishini ta‘minlovchi vosita sifatida ham qaraladi⁷⁴.

XULOSA

Sintaktik aloqa til tizimining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, so‘zlar va gap bo‘laklari o‘rtasidagi grammatik hamda semantik munosabatlarni ifodalashda asosiy rol o‘ynaydi. Sintaktik aloqa orqali til birliklari o‘zaro bog‘lanib, mazmunan yaxlit va grammatik jihatdan to‘g‘ri nutq tuzilmasi shakllanadi. Bu esa nutqning aniqligi, izchilligi va mantiqiyligini ta‘minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. O‘zbek tilida sintaktik aloqa asosan moslashuv, boshqaruv va bitishuv kabi turlar orqali namoyon bo‘ladi. Har bir aloqa turi so‘z birikmalari va gap tarkibida o‘ziga xos grammatik vositalar orqali ifodalanib, til birliklari o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga soladi. Moslashuv grammatik shakllarning uyg‘unlashuvi orqali, boshqaruv hokim so‘zning tobe so‘z shaklini belgilashi orqali, bitishuv esa asosan so‘z tartibi va semantik bog‘lanish orqali amalga oshadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdurahmonov G‘. Hozirgi o‘zbek adabiy tili sintaksisi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1996.
2. G‘ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis. – Toshkent: O‘qituvchi, 1987.

⁷² Abdurahmonov G‘. Hozirgi o‘zbek adabiy tili sintaksisi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1996.

⁷³ Hojiyev A. O‘zbek tili grammatikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2003

⁷⁴ Sayfullayeva R. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2010

3. Hojiyev A. O‘zbek tili grammatikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2003.
4. Mahmudov N. O‘zbek tilining sintaktik qurilishi. – Toshkent: Fan, 2007.
5. Mahmudov N., Nurmonov A. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. – Toshkent: Fan, 1995.
6. Nurmonov A. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. – Toshkent: Fan, 2001.
7. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Universitet, 2006.
8. Sayfullayeva R. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2010.